

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ПРАВА

УДК 330.342

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ ПРАВА

*О. А. Гриценко, доктор економічних наук, професор
Національний університет «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»*

Обґрунтовуються економічні основи походження права, що виникає в результаті сумісно розподіленої праці. Право вирішує протиріччя між розподіленим (самостійним та вільним) та сумісним (залежним та рівним) характером людської діяльності. Право виражає міру свободи та рівності людей при реалізації фундаментальної цінності — самовиживання як людини, так і суспільства в цілому.

Ключові слова: *право, сумісно розподілена праця, норми прав.*

Постановка проблеми. Загальним уявленням про право є його визначення як регулятора взаємних відносин людей, що живуть у суспільстві, шляхом встановлення правил поведінки (юридичних норм), які підтримуються примусовим впливом з боку держави або суспільної влади [1, 868]. Але відкритим залишається питання — які об'єктивно-природні причини зумовлюють походження правового регулятора? Це питання намагаються вирішити різні історико-теоретичні школи права, серед яких економічна теорія, на жаль, ще не знайшла свого достойного місця.

Трансформація правових форм у суспільстві, що переживає корінні зміни в економіці, потребує нових поглядів на існуючий взаємозв'язок економічних та правових відносин. Якщо виходити з класичних марксистських уявлень про правове оформлення існуючих економічних відносин, то право лише форма змістовних процесів, що відбуваються в економіці. А значить все, що в ній відбувається набуває правової форми, санкціонованої суспільством або державою. В історико-генетичному аспекті так все і відбувається. Якщо з'являється економічне явище, значить для нього визріли необхідні закономірні умови, які оформлюються в певний правопорядок. Подобається чи не подобається нам фінансова олігархія, вона є наслідком дії об'єктивних економічних закономірностей, які у взаємодії між людьми виявляються через особливі способи реалізації отриманих прав. Але ці права не зовнішня, а внутрішня форма упорядкування взаємовідносин, яка може бути санкціонована,

або заборонена державою. Право проводить об'єктивну експертизу доцільності або недоцільності існування економічних явищ. Виконання цієї місії обумовлено власною об'єктивною природою самого права, дослідження якого на основі методології економічної теорії дозволяє це побачити наочніше та глибше.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Соціально-природні умови появи права розглядаються різними правовими школами. Згідно *теорії суспільного договору*, право виникає дякуючи взаємному погодженню його членів, що домовляються про те, як вони повинні поводитися в суспільному житті. Але залишається питання — які об'єктивні умови знаходяться в основі цих домовленостей? *Психологічна теорія* виводить право зі свідомості людей як особливу психологічну силу, що керує діяльністю людей разом з мораллю, та відображає їх прагнення до добра, краси тощо. Відомо, що психіка — це властивість людини, що виявляється в активному відображенні суб'єктом об'єктивного світу. Значить психологічна сила повинна відобразити певні об'єктивні умови, що спрямовують дії людей у певному напрямі. Психологічна школа не відповідає на питання, які об'єктивні обставини відображаються в психологічних установах людей. *Етична теорія* розглядає право як сукупність поглядів та уявлень про належне, що допомагає людям розібратися у своїх зовнішніх взаємовідносинах, використовуючи їх власні та суспільні уявлення про добро та зло в існуючому епосі. Тому право — це сукупність моральних ідей, такий їх мінімум, без слідування якому не може існувати суспільство. Залишається невирішеним питання — звідки беруться ці ідеї?

Історична школа робить спробу виявити джерело появи права, але вважає, що воно походить від звичаїв та традицій, які люди закріплюють як обов'язкові норми. Та знову виникає питання — чому саме ці традиції та звички з'являються в суспільстві? *Аналітична правова школа* вважає, що право з'являється з потреб суверена чи уряду, які зацікавлені в забезпеченні соціального порядку, що логічно призводить до необхідності розробки правил керування людської поведінки.

Соціологічна правова концепція розглядає право як результат суперництва різних соціальних сил, інтересів та цінностей, результатом чого стає необхідність розробити засоби вирішення існуючих у суспільстві суперечностей і конфліктів. Унаслідок чого право отримує такі основні риси [2, с. 5], як визначення алгоритму соціального контролю, захист соціальних інтересів, оформлення можливості людей впливати на поведінку інших людей, закріплювати за допомогою суду та судових процедур цю можливість. Соціологічна теорія не ігнорує роль економічних факторів при виникненні права, яке виникає як результат боротьби за життєві блага, що потребує суспільної охорони.

Прагматична теорія походження права вважає, що воно виникає під впливом реальних фактів та досвіду людей, які свідомо та добровільно визначають, які відхилення від загальних правил поведінки потребують правового

регулювання, а які — ні. Зміна реальних фактів життя призводить до постійних змін у розумінні характеру відхилення, що призводить до перегляду правових норм.

Усі теорії побудовані на визначенні суспільного походження права, але не акцентують увагу на джерелах його походження. Економічна теорія не протистоїть усім існуючим поглядам, але бачить причини виникнення права на більш глибокому рівні суспільного життя.

Формулювання цілей. Стаття має на меті в певній мірі заповнити прогалину в дослідженні об'єктивних умов виникнення права.

Виклад основного матеріалу. Перші суспільні взаємодії між людьми починають формуватися разом з господарським життям і пов'язані з трудовою діяльністю. Остання представляє собою *спільно-розподілену* діяльність, тобто праця кожної людини є уособленою частиною загального процесу. Розподілений характер трудової діяльності означає, що відокремлена особа самостійно використовує свої власні можливості, здібності (фізичні та інтелектуальні) і вільно визначає напрями їх використання. У цьому аспекті трудова діяльність має *вільний характер*, оскільки визначається власною волею, бажанням та потребами окремого індивіда. Ніхто не в змозі примусово змусити людину робити власний вибір. Навіть раб, якого примушують виконувати певну роботу, вільний обирати жити чи вмерти. Природні можливості, що надані людині, надають їй *природні права* (або свободу). Право — це відчуття власного уповноваження, що побудовано на прояві власної сили, її спрямованість на утримання її плодів [3, с. 32]. Природні права виникають на основі людських здібностей, що надані людині природою для задоволення своїх потреб. Як би люди не турбувалися про свої здібності до труду, вони би загинули, тому основна цінність природних прав полягає в тому, щоб забезпечити існування та відтворення людського життя. Природні права неможливо ввести чи заборонити ніякими конституціями чи законами. У загальному визначенні — це ще не права в їх суспільному значенні. Але це перші його абстрактні моменти.

Власне тіло людини є його власністю, напрями використання якою вільно визначає сама людина. По мірі розвитку суспільного виробництва в коло власних ресурсів потрапляють знаряддя праці, які людина сприймає як продовження свого тіла. Тому права особи, які виникають на основі природних можливостей, стають реальними на основі виникнення права власності на засоби виробництва, які забезпечують природне економічне існування людини. Безглуздо говорити про права особи, якщо вони не передбачають право власності. Тому вираз «життя, свобода, власність» складає фундаментальні основи людського суспільства [3, с. 33]. На основі прав власності виникає реальна економічна свобода людини від природи та інших людей.

Розподіл праці призводить до виокремлення трудової діяльності індивіда від інших, у той час як кооперація праці означає спільність трудових зусиль

та суспільний характер трудової діяльності. Спільний характер праці передбачає необхідність виконувати тільки ті трудові функції, що забезпечать цілісність спільного результату. А це в свою чергу призводить до — залежності людини від інших. Те, що всі люди залежать один від іншого, робить їх однаковими або *рівними*. У філософському значенні рівність — це взаємна *замінність*, що має такі властивості, як *рефлексивність* (взаємність відображення) та *симетричність* (взаємність положення). Взаємозамінність природно починає розвиватися з тотожності людини як такої, що подібна до інших. Взаємозамінність побудована на абстрактній (однаковій) сутності людини, конкретні прояви якої в реальній дійсності виявляються в її індивідуальності та неповторності. Рефлексивність як властивість рівності людей означає, що кожен з них є відображенням іншого (кожна людина дивиться на іншого як на свої відображення). В економіці рефлексивність виявляється у формулі А. Сміта «дайте мені те, що потрібно мені, і ви отримуєте те, що необхідно вам». Симетричність відображає оборотну порівняність положення людей у суспільстві. Так у процесі обміну продукту симетричність проявляється в тому, одна людина продавець, а інша — покупець. Таким чином, спільно розподілена трудова діяльність передбачає, з одного боку, *свободу* людини, її незалежність від інших та задоволення своїх власних потреб, з другого — *рівність* людини, її залежність від інших та необхідність задовольняти їх потреби. Господарське життя постійно відтворюється на основі реалізації цього протиріччя.

Кожна особа здійснює свою діяльність на основі власних прав, які перетворюються з природних на суспільні, коли з'являються права власності. Права власності формують дійсну свободу людини від природних чинників, свободу прийняття рішення, свободу виживання. У той же час, права власності визначають рівність суб'єкта в економічному житті, оскільки кожен отримує свій власний ресурс (землю, робочу силу, капітал, гроші).

Природні права перетворюються на соціальні в процесі становлення товарного виробництва, розвиток якого здійснюється на основі підйому капіталізму та боротьби за права власності на засоби виробництва. В умовах капіталістичного товарного виробництва найяскравішим чином відбувається реалізація протиріччя між вільною (приватною) працею і необхідністю її порівняння в процесі обміну на основі однакових (рівних) витрат праці. У процесі товарного обміну протиріччя між конкретною (вільною, самостійною) та абстрактною (однаковою) працею вирішується шляхом утворення *вартості* — суспільно необхідної цінності виробленого товару. Існування вартості означає, що досягнута міра свободи і рівності трудової діяльності виробника. Вартість як економічний інститут визначає *правомірність* індивідуальної свободи та рівності суб'єктів. На основі товарного виробництва виникає потреба узгодження приватної свободи зі свободою (волею) спільною (суспільною). Цю місію бере на себе право як суспільний

інститут. Натуральна (традиційна) економіка базувалася на природних правах, які за своєю суттю є суб'єктивними, оскільки виражають волю окремої людини. У цьому сенсі природні права (right) синонімічні таким явищам як здатність, дар (faculty), свобода (freedom), що означають суб'єктивні можливості конкретної людини здійснювати правильні дії з метою відтворення себе як людської особи. У той час як суспільний інститут право (law) означає об'єктивну волю, що визначає ступінь свободи і рівності, що дозволяє реалізувати основну цінність суспільства — виживання та відтворення як окремої людини, так і суспільства в цілому. Право як основний регулятор спільних дій, вимагає від окремих людей орієнтуватися на основний критерій — справедливість, яка віддзеркалює основні цінності суспільства, що забезпечують його самовиживання (самозбереження та відтворення). Справедливим стає будь-яка діяльність людини при умові, що вона співвідноситься з правом, а значить не загрожує існуванню суспільства. «Право є мірою свободи і рівності, що відображає панівні уявлення про справедливість і потреби суспільного розвитку, основи яких складаються в процесі повторюваних суспільних відносин, що визнаються, схвалюються та охороняються державою» [4, с. 29].

Право складається із сукупності норм, кожна з яких є носієм волі суспільства, його уявлень про справедливість та цінності, які потрібно захищати. Норми права виникають із об'єктивних закономірностей людської діяльності, яка поступово усвідомлюється людьми як нормальний уклад їх життя. Право — це всі свідомо розроблені людьми способи упорядкування спільного існування. Перш за все, право виникає для обмеження дій окремої людини, якщо спільнота вважає таку діяльність недоцільною. Тому першим прообразом права стають табу — заборона на якийсь предмет, дію, слово тощо, порушення якої карається надприродними силами. Може здатися, що право виникає тільки з метою обмежувати індивідуальну діяльність, насправді ж навпаки, воно розширює можливості окремої людини, збільшує міру її свободи, оскільки знімають з неї тягар невизначеності, невпевненості в кінцевому результаті. Знаючи як поводитися, людина стає більш вільною в досягненні своїх власних цілей. Право не тільки вимагає від людей дотримуватися спільних норм поведінки, але і включає механізми їх захисту та покарання тих, хто їх порушує.

Незалежно від того, в якій системі (загального, або кодифікаційного) права формуються норми, вони з'являються на основі закономірностей реальної життєдіяльності людей. Розбіжності стосуються механізмів їх установа. Якщо в системі прецедентного (загального) права норми створюються судовою практикою (суддями певного рівня), то в умовах континентального права вони встановлюються законодавцем.

У своїй логічній реконструкції норми стають сукупністю поведінкових актів, підсвідомих уявлень, моделей дії для конкретних людей. Вони можуть

ставати традиціями, звичаями, ритуалами, церемоніями, правилами тощо. У нормах накопичується інформація (внаслідок досвіду або загальновідомих знань), що дозволяє окремому суб'єкту економити власні витрати на її самостійне отримання та впровадження, тим самим її дії стають більш ефективними, передбачуваними та зрозумілими. Створення норм потребує соціальних трансакційних витрат, розмір яких визначається суспільством. Якщо індивідуальні трансакційні витрати на дотримання встановлених норм конкретною людиною не співпадають з розміром соціальних витрат, то це призводить до ненормальної поведінки, яка набуває деліктної або кримінальної форми.

У процесі людської еволюції відбувається накопичення інформації про необхідні зразки поведінки, тим самим норми стають інформаційним інструментом прийняття рішення у сфері господарювання та націлені на раціональне використання обмежених ресурсів (у протилежному випадку вони взагалі би не з'явилися). За допомогою норм суспільство або різні соціальні угруповання висувають своїм членам вимоги, яким повинна задовольняти їх поведінка. Тому економічна поведінка людини вже не може носити необмежено раціональний характер (основна теза неокласичної теорії), а стає обмежено раціональною, оскільки норми обмежують можливості вибору (але не суперечать його свободі) для індивідів, тим самим створюють перепони для їх індивідуальної раціональності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Безумовно сьогодні не можна розглядати право лише як форму існування економічних відносин. Право визначає доцільність економічних явищ, накладаючи на них шаблон їх відповідності суспільній справедливості (забезпечення виживання та відтворення як окремої людини, так і суспільства в цілому), на основі виявлення міри свободи та рівності економічних суб'єктів. Сьогодні саме норми права стають найвпливовішими способами регулювання, координації, стимулювання та захисту економічної поведінки. Залишається лише питання, як покращити якість законодавчих норм права?

ЛІТЕРАТУРА

1. Энциклопедический словарь. Т. 24 / изд. Ф. А. Брокгауз, П. А. Еврон. — С.-Петербург. — 1808. — С. 956.
2. Corley Rober. The legal environment of business / Rober N. Corley, O. Lee Reed, Jr, Peter J. Shedd; with the assistance of Jere Morehead. — 8th ed. — P. 903.
3. Бетелл Т. Собственность и процветание / Том Бетелл : пер. с англ. Б. Пинскера. — М. : ИРИСЭН, 2008. — С. 143.
4. Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення : монографія / Д. О. Вовк. — Х. : Право, 2009. — 224 с.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ПРАВА

Гриценко Е. А.

Обосновываются экономические основы происхождения права, которое возникает в результате совместно разделенного труда. Право разрешает противоречие между разделенным (самостоятельным, свободным) и совместным (зависимым и равным) характером человеческой деятельности. Право выражает меру свободы и равенства людей при реализации фундаментальной ценности — самовыживание как человека, так и общества в целом.

Ключевые слова: право, совместно разделенный труд, нормы права.

ECONOMICAL THEORY OF ORIGIN OF RIGHT

Grytsenko O. A.

Economic bases of origin of right which arises up as a result compatible — distributed labour are grounded. A right settles contradiction between the distributed (independent and free) and compatible (dependent and equality) character of human activity. A right expresses the degree of freedom and equality of people during realization of fundamental value is a self survival of both man and society on the whole.

Keywords: right, compatible- distributed labour, norms of rights.

УДК 340.11:27:330

ХРИСТІЯНСЬКА ПРАВОВА ТРАДИЦІЯ І ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Д. О. Вовк, кандидат юридичних наук

НДІ державного будівництва і місцевого самоврядування НАПрН України

*Проаналізовано вплив християнської правової традиції на формування основ регулювання економічних відносин у західному праві. Встановлено за-
сади розуміння цієї традиції у досліджуваній сфері. Розглянуто напрями її
впливу на розвиток правового регулювання економіки.*

Ключові слова: християнська правова традиція, правове регулювання, економічні відносини, канонічне право, рецепція римського приватного права.